

Pojmovna sinergija neoliberalizma i nacionalizma

TODOR KULJIĆ

U savremenoj misli o društvu potiskuju se stari pojmovi (humanizam, eksploatacija, socijalna revolucija) i uvode se novi (tranzicija, transformacija, društvena isključenost, i sl.). Izmenjen je centralni pojam i diskurs pravde. U središtu novog diskursa nije više socijalna pravda nego kombinacija nacionalne pravde i tržišnog neoliberalnog neograničenog sticanja. U tekstu je pokazano da je u našem regionu na delu osobena sinergija (zajedničko delovanje) neoliberalne i nacionalističke semantike. Ključni pojmovi i diskursi obeju struja uzajamno normalizuju ekonomiju profita i ekonomiju nacionalne krvi.

KLJUČNE REČI: *progon pojmova, neoliberalizam, semantičke revolucije, etnoliberalizam, nacionalna pravda*

/

Na polju teorije vode se važne bitke oko promene društva. Jezgra sukoba su društvenonaučni pojmovi, potiskuju se stari i uvode se novi. Ovim promenama bavi se pojmovna istorija. Najopštije govoreći društveni uslovi novog pojmovnog zaokreta u misli o društvu sadržani su u političkim i ekonomskim promenama kapitalizma od kraja 20. veka.

Izmenjen je centralni pojam i diskurs pravde. Svaka epoha ima vlastitu viziju socijalne pravde: to je nekada bilo pravo siromašne većine, danas je nacionalne većine ili posednika krupnog kapitala. Po ko zna koji put u istoriji Evrope stigla je nova *reconquista* (ponovno osvajanje izgubljenog). Nakon dubokih promena ponovo se obnovilo staro stanje: kao što je nakon reformacije usledila protivreformacija, nakon Francuske revolucije i Napoleona zavladala nova Sveta alijansa i restauracija, a nakon Oktobarske revolucije stigao

fašizam, tako su nakon sloma evropskog socijalizma zavladao neoliberalizam i nacionalizam. Svaka norma koja stvara nejednakost, a nije problematizovana, stiče status prirodnog prava. Danas je to kombinacija nacionalne pravde i tržišnog neoliberalnog neograničenog sticanja. Uprkos globalizaciji, u regionu je na delu sinergija (zajedničko delovanje) neoliberalne i nacionalističke semantike. Ključni pojmovi i diskursi obeju struja uzajamno normalizuju ekonomiju profita i ekonomiju nacionalne krvi.

/ Promene kapitalizma krajem 20. veka

Kraj Hladnog rata bio je početak skokovitih promena kapitalizma, ali i strateških pojmova u misli o društvu. Promene bića konkurentskog kapitalizma tražile su zamene pojmova i njihovih značenja. Ukratko o promenama bića. Krupni kapital se sa globalizacijom izmakao zakonima nacionalne države nesmetano ulažući u proizvodnju u zemljama sa jeftinom radnom snagom, slabim sindikatima, nižim porezima i socijalnim i ekološkim standardima. Nemački istoričar Jirgen Koka je pokazao da jača finansijalizacija, tj. da se osamostaljuje novčani bankarski sektor kapitala i privatizacija javnog sektora. Upadljiva je neravnomernost između erozije moći formalno-demokratskih ustanova građanske pravne države s jedne i snažne pluralizacije novih identitetskih grupa s druge strane. Jača uticaj privilegovanih elita i moćnih interesnih grupa koje kontrolišu medije. Na delu su različite delatne logike demokratije i kapitalizma, zapaža nemački filozof Aleks Demirović. Na jednoj strani šire se građanske slobode i napori za civilizovanjem kapitalizma. Na drugoj, krupni kapital raznim ilegalnim i legalnim lobiranjem utiče na politiku, a kada mu nacionalne državne mere ne odgovaraju beži iz države. U međunarodnoj politici se od septembra 2001. otvoreno suspenduje i guši demokratija u ime sigurnosti i pokreću novi kolonijalni ratovi vodećih kapitalističkih država koje prati ekspanzija novih borbenih pojmova i nove vizije neprijatelja (osovina zla, terorizam). Ratove prati novi tehnološki elektronski naddržavni vojnopolički nadzor (internet, dronovi), slabi međunarodno pravo, stvaraju se nove države u Evropi. Učvrstile su se destruktivne nejednakosti koje sprečavaju pravednu raspodelu životnih šansi. Rast siromaštva, migracije i međunarodni terorizam obeležili su početak 21. veka. Socijalno okruženje i prirodno okruženje uzajamno se pogoršavaju, a upravljanje migracijama nameće se kao

novi zadatak socijalne države. Kontrola privredne moći, socijalno oblikovanje promena izazvanih digitalnom revolucijom, promena klime i masovne migracije traže novu verziju socijalne države. Interesi krupnog kapitala kose se sa predstavničkom građanskom demokratijom, menja se priroda slobodnog najamnog rada, a sve fluidniji prekarijat zamenjuje homogenu radničku klasu. Ako bi se suština neoliberalizma 21. veka pokušala dočarati jednim procesom i jednim događajem onda bi se u prvom slučaju moglo reći da pravi cilj pozajmljivanja novca državama nije profit, već beskonačno obnavljanje duga koje dužnika održava u stanju zavisnosti i podređenosti, kaže Slavoj Žižek, a u drugom podsetiti da su 2017. krupni snažni ljudi za poljske radove, afrički migranti, legalno prodavani na aukciji robova u Libiji za oko 400 dolara. O tome su pisali nemački mediji. U oba slučaja radi se o dugu. Siromašni robovi-migranti ne mogu novcem otkupiti slobodu, a još manje to mogu države koje produžavanjem roka otplate tonu sve dublje u dužničko ropstvo. Zato savremena sporna neoliberalizam-dug-ropstvo nije metaforična nego materijalna, direktna ili posredna. Neoliberalne svetske sile su vojnom intervencijom destabilizovale sever Afrike i Bliski i Srednji Istok, pokrenule obimne migracije i obnovile tržište robljem u 21. veku. Pomenuti proces i događaji jesu dve markantne strane veze neoliberalizma i ropstva. Spaja ih dug, ali ne običan, zelenaški nego dug okamačen podjarmljivanjem.

Savremeno neoliberalno podvlašćivanje ima i scenario. Kanadska novinarka Naomi Klajn je upozorila na planske šok terapije kapitalizma. Posle vojnih poraza ili privrednih katastrofa uvodi se široka privatizacija: takvi su bili čileansko čudo nakon rušenja Pinočea 1973, zaokret Kine pod Dengom nakon nemira u Pekingu 1989, Velika Britanija za vlade Margaret Tačer nakon Foklandskog rata, Rusija pod Jeljcinom nakon neuspelog vojnog puča i zabrane KP SSSR-a i Irak nakon vojnog upada USA. Uvek je nakon katastrofa stradala socijalna država. Međunarodni monetarni fond i Svetska banka bili su posrednici ovih procesa. Bilo je upadljivo kako se nakon političkih ili prirodnih katastrofa koristi dezorijentisanost i pometenost stanovništva da bi se sprovele nepopularne reforme. Šok strategija je izmenila svet, jer je globalni kapitalizam koristio krize i katastrofe za brzu privatizaciju. Još više od toga, šok strategija postala je tehnika vladanja. Nepopularne neoliberalne promene sprovode se uz sadejstvo katastrofa i šokova kao u Jugoslaviji 1990-ih tokom i nakon građanskog rata. Neoliberalizam jeste spoj katastrofa i šokova zato što je svaka katastrofa prilika za novu ideologiju, novu ekonomiju, novi identitet.

Svaka pometnija stvara nesigurnost, a ukoliko se pometnjom vešto upravlja, može se, čak i ako se iz pometnje ne stvori nova saglasnost, pouzdano paralisati otpor podvlašćenih. Neravnomerna dinamika kapitalizma s kraja 20. veka i nepredvidive promene ekonomije, politike i društva tražili su i promene naučnog aparata misli o društvu, novo opojmljavanje realnosti. Subjekt je stvaralačka društveno-naučna inteligencija, delegat i agent nove pojmovne hegemonije, proizvođač saglasnosti, ali i procenjivač obrazaca i pojmova koji kroje saglasnost. Usledila je bizarna logika semantičke retorizije, kao i uvek kada bi nakon pobede usledio progon kulture pobeđenih.

/ Progon pojmova

Promene društva mogu se čitati preko promena pojmova kojima se objašnjavaju. Pri tome se ne treba ograničiti samo na pojmove nego treba ispitati i šire diskurse ili semantičke mreže prognanih pojmovnih sklopova kojima su u 20. veku tumačene snažne društvene promene: materijalno prirodno pravo, socijalna revolucija, humanizam i socijalna pravda. Ovi pojmovi su danas prognani. Ne može se pratiti jedan pojam nego odnosi među pojmovima, tj. celina kao uzajamni sklop povezanih misaonih kategorija koje usmeravaju traganje za suštinom doba. Kako nazvati ove umrežene idejne sklopove? Da li su to vodeći, hegemoni, borbeni ili društveno-integrativni pojmovi? Možda je preciznije reći da treba pratiti opšte tokove zaokreta hegemonog diskursa na razmeđu 20. i 21. veka, zatim potiskivanje starih i nametanje novih pojmova i različite moći koje iza njih stoje. Samorazgradnja levice centrirane oko radničkog pokreta kao subjekta promene okončana je sa slomom evropskog socijalizma. Istovremeno je počeo jedan od ključnih semantičkih procesa ignorisanjem i progonom pojmova najamni rad, kapital, višak vrednosti, eksploatacija, kapitalizam, zatim nastavljen laganim uvođenjem diskursa tranzicija-transformacija-preduzimačko društvo, da bi se tek početkom 21. veka promena počela otvorenije nazivati restauracijom kapitalizma u čijem je jezgru neskrivena apologija profitabilnosti. Bilo bi pogrešno ovaj pojmovni zaokret redukovati na smenu pomenuta dva diskursa. Nije, naime, samo marksizam potisnut iz hegemonie epohalne svesti nego je i diskurs reformističke socijaldemokratije centriran oko socijalne države organizovanog kapitalizma poražen od moći koju je krčila nova neoliberalna delatno zgusnuta semantička mreža pojmova.

Semantička strana podvlašćivanja nije nevažna. Ako se bar delom složimo sa tim da jezik određuje način na koji shvatamo stvarnost i to tako što pojmovi razdvajaju važno od nevažnog, ili, kako se nemački politikolog Martin Grajfenhagen još pregnantnije izrazio, da onaj ko stvarima daje ime njima i vlada, pa da otuda definicije kroje realnost, onda pojmovna istorija jeste ključ istraživanja prošlosti. Još više od rečenog, kod kontrole pojmovne funkcije jezika ne radi se o diktiranju jezičkog stila termina nego o nametanju strukturne moći. O tome ne svedoči samo novi inovativni žargon misli o društvu nego i obični primeri iz tekućeg službenog jezika koje šire novinari, a lansiraju lobisti. Tako kada političari kažu da je potrebna reforma onda to obično nagoveštava stezanje kaiša, kresanje penzija i budžetskih izdataka. Ili kada se zalažu za fleksibilizaciju, elastičnije odnose, to znači da je potrebno ojačati tržišne zakone u sferi rada, a što opet podrazumeva lakše otpuštanje i privremeno zapošljavanje radnika. Jačanje vlastite inicijative jeste mantra za prevajljanje odgovornosti na građane za traženje posla, liberalizacija tržišta rada i kritika birokratije znače slabljenje kontrole nad tržištem rada, a jačanje konkurentnosti podrazumeva smanjenje troškova kapitalu za zdravstvo i penzije, tj. rasterećenje kapitala od suvišnih dažbina. Najopštije govoreći, reč je o jeziku manipulacije. Tako stvari izgledaju kada nam govore političari, lobisti i novinari. To je ikea-jezik. Svaka sintagma je unapred pripremljen deo koji se ugrađuje u retoričku celinu.

Druga strana dubokih semantičkih promena jeste progon starih pojmova. Kao i prodor svake nove retorike tako i progon pojmova u misli o društvu ima vlastiti ritam koji čine kraće faze udarne promocije nove emfatične semantike i duža doba njenog posvakodnevljavanja i stabilizovanja. Međutim, i stari pojmovi se mogu zadržavati i na novi način dodatno "oplemenjivati". Ali za to je potrebno da su dovoljno apstraktni i rastegljivi (kao npr. demokratija, sloboda, pravda) da promena sadržaja ne bi narušila njihov kontinuitet. Slično je i sa kombinacijama istorijskih pojmova koje se takođe mogu dugo održavati ("sloboda, jednakost i bratstvo" ili "pravna država"). Apstraktni pojmovi se ne odbacuju zato što im sadržaj po prirodi nije do kraja jasan jer ne obuhvataju konkretne vidljive predmete nego uopštene odnose. Korisni su jer su slični praznim neispisanim papirima u koje svako može upisivati po želji vlastite vrednosti: vlast, podvlašćeni i razni analitičari.

Neoliberalizam uspešno nameće nove vrednosti čiji su nosači novi probojni pojmovi. Danas svet više ne tumačimo pojmovima kapitalizam, socijali-

zam, revolucija, klasna pravda, samoupravljanje i sličnima, ali ne zbog idejne zasićenosti, nego otuda što su uspešno nametnuti drugi pojmovi: globalizacija, evropeizacija, tranzicija, transformacija, menadžment, socijalno uključivanje i isključivanje. Anahronizacijom klasne pravde, humanizma, prirodnog prava i revolucije menjao se, burdijeovski rečeno, retorički ukus, ali ne spontano nego planski. Najpre tako što su pobedničke snage 1990-ih odmah nametnule misli o društvu nove pojmove za označavanje promena, a koji su vremenom planski pretvarani u novu ortodoksiju otpornu na promene. Ono što je početkom 1990-ih bilo smešno i čudno vremenom se skoro normalizovalo (izmišljeni praznici, novi spomenici i nove verzije prošlosti). Bošnjaci i Romi su danas već postali ortodokсни pojmovi. Ko još pamti Cigane i Muslimane na Balkanu ili Makedonce kao Južne Slovence? Kako to biva u kolektivnom pamćenju, nove generacije lakše prihvataju zatečenu retoriku zato što ne pamte raniju. Dakle, progon pojmova je složen proces koji ima (a) početne udarne prelomne faze (uvođenje novih pojmova nakon krupnih promena i prevrata), (2) lagano posvakodnevljavanje i rutinizaciju (uz demonizaciju i ironizaciju ranijih pojmova i prošle budućnosti) i na kraju pretvaranje u ortodoksiju (dogmatizovanu hegemonu retoriku). Kao i kod drugih idejnih tokova i ritam izmene pojmova zavisi od snage centara idejnog uticanja (spone i srazmere političkih i naučnih krugova i svesti), trajnosti potreba vladajućih snaga koje nadziru širenje idejnog uticaja, idejnog i praktičnog otpora podvlašćenih, ali i od naročite generacijske zasićenosti prošlim. Na istorijskim prekretnicama su, po pravilu, aktuelni pojmovi prepuni emfaze i patosa (versko, nacionalno ili klasno oslobođenje, jednakost, pravda), a nakon toga postaju konjunktorni hladniji birokratizovani pojmovi lišeni patosa (modernizacija, globalizacija, marketing, inkluzija i sl).

Ritam pojmovnih promena može se istorično raspoznavati markiranjem veze između istorijskih društvenih struktura i njihovih epohalnih svesti. Nekoliko istorijskih primera može dočarati različite epohalne pojmovne sklopove. Francuska revolucija je raskrinkala bedu feudalne dvorske kulture i uz socijalni i politički prevrat podstakla i novu semantičku revoluciju u 19. veku centriranu oko antagonizma između pravno slobodne radne snage i vlasnika kapitala koji je unajmljuje i eksploatiše, između proletarijata i buržoazije. Važno je zapaziti da se u svakom dobu i stoleću dešava napadno pojmovno zgušnjavanje, ali i dodatno semantički nijansiranje i raščlanjavanje ključne napetosti između željene i neželjene vizije društva, tj. između javnog prijate-

lja i neprijatelja. Dakle, različiti istorijsko-epohalni društveni antagonizmi ne mogu se samo čitati nego se mogu i objašnjavati napetostima između vodećih pozitivnih i negativnih pojmova i njihovih raznolikih izvedenih verzija. Kod uobličavanja ovih napetosti treba razlikovati postupna maštovita doterivanja pojmova od naglih promena.

/ Semantičke revolucije

Idejne sastavnice krupnih istorijskih prekretničkih procesa bile su semantičke revolucije sinhronog uvođenja novih i progona starih pojmova. Diskursi se mogu nazvati revolucijama samo ako su segmenti krupnih socijalnih promena. Iako je bila dugo pripremana prosvetiteljstvom, prva semantička revolucija zbila se tek krajem 18. veka i bila centrirana oko građanske jednakosti i emancipacije od teologije. Druga revolucija ove vrste, ne manje pripremljena marksizmom, stigla je takođe u Evropu nakon 1917. godine. Tada se kao hegemoni diskurs probila mreža pojmova centriranih oko društveno-ekonomske jednakosti i internacionalizma čime je obeležen socijalni 20. vek. Pad Berlinskog zida 1989. nije doneo samo novu sliku prošlosti i novu viziju budućnosti nego i nova oruđa za tumačenje ovih tektonskih lomova, novu socijalnu semantiku, tj. nove pojmove umrežene u nove diskurse. Prodor pojmova EU-e krajem 20. veka jeste treća evropska semantička “restaurativna revolucija”. U misao o društvu prodrli su novi vodeći pojmovi, ali ispunjeni starim vrednostima.

Gledano istorijski, od kraja 18. veka frekventni su pojmovi nacija, građani, građansko društvo, država, birokratija, sloboda, jednakost, vladavina prava i revolucija, u 20. veku to su socijalizam, internacionalizam, antikolonijalizam, eksploatacija, socijalna pravda. Ove potonje u 21. veku potiskuju globalizacija, profitabilnost, tržište, preduzimačko društvo i pojmovi koji se pominju u Indexu socijalne pravde EU-e (rizik od siromaštva ili socijalne isključenosti, uspeh na tržištu rada, društvena kohezija i nediskriminacija, politika socijalnog isključivanja, međugeneracijska pravda) i u Rečniku socijalne sigurnosti Saveta Evrope iz 2006. (deregulacija, diskriminacija, domestifikacija, jednakost šansi, kultura siromaštva, neprofitni sektor, potklasa, ranjive društvene grupe, osetljive društvene grupe, socijalni rizik, rizik od socijalne isključenosti i siromaštva, promovisanje preduzetničke kulture, socijalni pluralizam).

Ono što su u sociologiji 1960-ih, uz lament ili uz pohvalu socijalizma kao svetskog procesa, bili funkcija, struktura, klasne protivrečnosti, otuđenje i zakonitosti razvoja danas su, takođe uz lament ili uz pohvalu globalizacije, socijalna isključenost, menadžment, kontingentnost promena, tranzicija i privatizacija. Semantičko neutralizovanje iste društvene uloge može se pratiti u trijadi kapitalista-preduzetnik-poslodavac. Arhitektura odlučivanja nije se promenila, pa nije teško uočiti da je poslodavac umiveni i moralizovani kapitalista. Od njega se razlikuje tajkun (nepravedni koruptivni poslodavac) iako je ovaj pojam pleonazam. Zar nije svaki poslodavac u socijalnom smislu nepravedan jer u proizvodnji prisvaja deo rada unajmljenih? Izgleda da danas nije zato što su antagonizam i eksploatacija uspešno prevedeni u partnerstvo na tržištu rada i oprirođeni u preduzetničkom društvu. Proces se nastavlja sve dok su podvlašćeni spremni da trpe u tišini.

/ Pojmovi EU-e

Upravo to se dešava danas u EU-i. Novi diskurs EU-e nije samo zamaglio nejednakosti i suprotnosti kapitalizma nego je izmenio i vezu između vodećih pojmova koji redukuju njegovu složenost. Dok je eksploatacija ranije prepoznavana kao jasan uzrok antagonističke nejednakosti, kod savremene neantagonističke socijalne isključenosti postoji široka paleta kontingentnih i slučajnih razloga (nesnalaženje na tržištu, nepreduzumljivost, lenjost, lutrija rođenja, nejednakost šansi, mentalitet). Ove razlike nikako ne znače da je kategorija klasnog determinizma manje inkluzivna od indeterminističkog pluralizma. Naprotiv, nedogmatski marksisti lakše će prihvatiti postojanje i drugih međugrupnih napetosti nego što će najtolerantniji liberali prihvatiti antagonističku viziju društva. Kada liberalni pluralizam u startu odbacuje antagonizam tu se slučajnost buni protiv uzročnosti. Po liberalnom rezonu niko nije nužno sistemski i klasno siromašan, nego je pretežno slučajno i vlastitom odgovornošću isključen. U suprotnom smislu, ukoliko su protivrečnosti odista nepomirljive i ako se ne mogu razrešiti unutar postojećeg sistema, to automatski znači da je socijalna revolucija legitimna. A to, naravno, ne može prihvatiti nijedna apologija kapitalizma. Kod nje postoji više simetričnih socijalnih nepravdi i sve su rešive unutar sistema. Nema suštinske nepravde u proizvodnji koja je rešiva samo prevazilaženjem unutrašnje granice sistema. U

tome se slažu liberali i konzervativci. Socijalna revolucija je patologija, a nepri-
znavanje antagonizma je granica tolerancije buržoaskog uma. Kao što postoji
kapitalistička represivna tolerancija tako je postojala i socijalistička represivna
socijalna sigurnost. Jednako kao što se marksistima može prigovoriti da kada
kritikuju stvarnost treba da ukrote maštu i da ne uzimaju kao značajne samo
vlastite nade, tako i liberale treba upozoravati da ne treba uvek ono što postoji
uzimati kao važnije od onoga što ne postoji. U oba slučaja analizu stvarnosti
treba razlikovati od analize mogućnosti.

Naravno da je za ovaj teorijski prigovor umrežena naučna politika gluva.
Osim uvođenja novih pojmova, savremena integracija EU-e počiva na reviziji
i izmeni klasičnih političkih pojmova, analitičkih i teorijskih, ali i operativnih
diskursa koji medijski sažimaju tekuće socijalne, institucionalne i političke
processe. U skladu sa vlastitom višestepenom strukturom vlasti EU-e je gradila
i višeslojne pojmove: parlament (nacionalni i evropski), građanstvo (nacional-
no i evropsko), suverenitet (nacionalni i EU-e). Postao je anahron jednoznačni
metodološki nacionalizam u kom se ključni pojmovi odnose na nacional-
nu državu. Osim zaokreta ka višeslojnosti, izmenjen je i sadržaj klasičnog
diskursa pravne države: ograničeni suverenitet postao je važno demokratsko
načelo, zaštita raznih manjina signatura tolerancije, a uslov svega je slobodno
kretanje kapitala u potrazi za jeftinijom radnom snagom i novim tržištima.

Kod procene upotrebe novih pojmova treba imati na umu i način njihovo-
vog širenja. Da li se isti dobrovoljno prihvataju ili se nameću raznim uslovlja-
vanjima? Premda pojmovna restaurativna revolucija u misli o društvu nije
počela tek nakon pada Zida nego ranije, ipak je od ovoga događaja snažno
ubrzana. Već krajem 20. veka novi diskurs EU, ne sa običnom usmeravajućom
nego sa dekretiranom nalogodavnom obavezujućom snagom, propisuje osnov-
ne okvire analize, vrednosne kriterije nove vizije napretka i njegove pokazate-
telje. Propisani cilj je jasan. Signatura napretka je kretanje ka EU i globalizova-
nom kapitalizmu. Novi pojmovi postali su okvir naučnih i političkih debata,
ali i maska novog prividnog pluralizma. EU je okupirala i izmenila sadržaj i
smisao klasičnih ključnih političkih pojmova (država, vlast, demokratija). Nije
izmenila samo ustanove nego i pojmove kojima se iste analiziraju. Takođe je
pomeran akcenat sa društveno-ekonomske raspodele na jednakost rodnih,
polnih, rasnih i verskih manjina. Ali iz toga nije spontano, nego je planski
nastao pojmovnoistorijski napor da se kulturne diskriminacije (nacionalne)
skandalizuju, a ekonomske (klasne) normalizuju.

Dakle, premda su krupne društveno-ekonomske promene ubrzale pojmovnu revoluciju, i sam idejni preokret jeste samostalna moćna poluga promena i pravdanja realnosti. Rečeno semantikom prognanih starih pojmova, na delu je uzajamni povratni odnos baze i nadgradnje. Ideolozi EU-e novom inovativnom retorikom pomno prate realne tokove kapitala i krče mu put: političko-pojmovne borbe vode se između različitog poimanja nacionalnog i evropskog (kod Poljaka i Mađara) ili oko različitog shvatanja bezbednosti EU-e od migranata, a ne između različito shvaćenog odnosa privatne vlasti (koja počiva na prisvajanju viška rada i na diktaturi fabrike) i društvenog karaktera rada. Prosto rečeno, iako je EU naizgled potresla klasičnu političku semantiku nije i njen okvir, jer je kapitalizam ostao neupitni kanon koji definiše gornju granicu tolerancije važnih pojmovnih debata.

Novi globalni odnosi moći podstakli su novi polet pojmovne istorije: dramatične idejne promene nakon kraja Hladnog rata, globalizacija opštenja, stvaranje daleko inkluzivnijih političkih i ekonomskih jedinstava od prethodnih, brzina razvoja novih tehnologija opštenja, internet i računari. Sve lakše su tekle i lingvističke promene, brže su konstruisani novi pojmovi i novi način mišljenja. Nije teško uočiti društveno-integrativne prioritete nove revizije pojmova: nova redukcija složenosti prošlosti, novo osmišljavanje sadašnjice i na novi način opojmljena budućnost. Opojmljavanje je "lakmus proces" koji pokazuje evoluciju objašnjenja društva. Podjednako se iskazuje u razvoju naučnih paradigmi i u regulaciji javne medijske upotrebe političkih pojmova. Pri tome valja razlikovati pojmovne promene dužeg (od 1789.), srednjeg (od 1917.) i kraćeg ritma (od 1989.), zatim prepoznavati retorički vezivni žanr kod promene pojmova (verski, klasni, nacionalni, ali i naddržavnu retoriku EU i globalizacije) i eklektičke kombinacije. Vodeći pojmovi nisu goli pokazatelji društvenih promena nego su i sami delatni okvir promena (propisuju im pravac i stupanj).

Kada su u pitanju novi pojmovi neoliberalizma vidljivo je rastakanje subjekta promene i pasivno iščekivanje sudbine kapitalizma. Upadljiva je apologetska semantika centrirana oko terapijske dijagnoze o "socijalnom isključivanju raznih grupa kao posledica tranzicije" i oko pedagoške opomene koja traži rad na prevenciji rizika od socijalne isključenosti i aktivnost na inkluziji ranjivih grupa. Ova semantika je u neoliberalnoj misli o društvu surogat prognanih marksističkih pojmova: materijalno prirodno pravo, humanizam i socijalna revolucija. Neće se preterati ako se doda da je reč o planskom progno-

nu subverzivnih pojmova iz hegemone političke semantike, a ne o spontanom odgovoru teorije na izmenjenu stvarnost. Važan razlog uspeha ovog progona je nedovoljna kritičnost prema novom neoliberalnom jeziku. Nekritičnost je donekle razumljiva ako se ima na umu da je prihvatanje novokonstruisanih pojmova povezano sa različitim oblicima uslovljavanja. Prihvatanje retorike EU-e je uslov teorijske i političke korektnosti i prohodnosti raznih projekata koje finansira EU. Ucenjivački potencijal EU-e je snažan. Lojalnost humanističke inteligencije ne meri se samo političkim nego i semantičkim konformizmom.

/ Etnoliberalizam — okvir hegemonih pojmova u regionu

I u našem regionu stvaraju se novi pojmovi. Sa formiranjem novih država konstruišu se novi poreci pripadanja i na novi način se razgraničava Mi od Drugoga u verskom i kulturnom smislu. Nacionalna država postala je jedina prirodna i neizbežna zajednica, jedino normalno okruženje, nacionalni interes vrhovni kriterij pravednosti, a nacionalnost ključni identitet. Nacija je jedini samorazumljivi državni okvir koji se otima samorefleksiji i hegemoni kontekst tumačenja svega. I više od toga, nacija je moralni referentni okvir: dobro ili zlo, korisno ili štetno, sve se procenjuje sa stanovišta nacionalne države. Ona je mera svih stvari. Od sloma evropskog socijalizma vodeći identiteti su tvrdi monumentalni spoj nacionalnog i verskog poretka pripadanja. U “patriotiziranoj” kritici kapitalizma nisu više ugroženi socijalna pravda i radni narod nego nacionalni sunarodnik. U desničarskom miljeu moralnu ekonomiju savremenog kapitalizma danas sinhrono regulišu tržište i nacionalna pravda. Društvo homogenizuje zajednička nacionalna, a ne klasna nepravda. Briga za istokrvnog i istokonfesionalnog sunarodnika razvodnila je klasnu empatiju.

Svojevremeno je Artur Šopenhauer upozoravao da je najjeftiniji ponos nacionalni zato što prožima one koji nemaju dovoljno ličnih sadržaja na koje mogu biti ponosni, pa se hvataju onoga što dele sa milionima. Po pravilu, dok ostvareni pojedinac najlakše uočava nedostatke vlastite nacije oni drugi, koji nemaju na šta da budu ponosni, sežu za zadnjim sredstvom – nacionalnim ponosom. U našem regionu su stvari ipak složenije. Tu je nacionalni ponos u etnički nebezbednim izmešanim delovima identitetsko sredstvo preživljava-

nja, a u etnički bezbednim političko oruđe kojim se demonstrira slepi patriotizam. Koji pojmovi su u igri?

Malo ko spori da je patriota onaj ko voli svoju domovinu i da je nacionalista onaj ko prezire domovine drugih. U 20. veku smatrano je da intelektualci nema apetita za nacionalizmom kao običan čovek. Kada je Džordž Orvel pisao da se u Engleskoj intelektualci, naročito levičari, stide svoje nacionalnosti jer ih podseća na britanski kraljevski imperijalizam, nije to bio prazan mazohizam. Ova samokritičnost danas je iščezla, pa su u regionu intelektualci ponosni na vlastite male imperijalizme koji su uvećali njihove nove patuljaste državnice. Patriotizam je postao banalni lokalizam. Kod nemačke Pegide rasa je veleidentitet, a u našem regionu su to nacija i konfesija. Lišen konfesije nacionalni identitet je hladan mehanizam. Tek u prožimanju ova dva identiteta nastaje etnokonfesionalno samoviđenje. Na delu je neka vrsta teološkog osiguravanja etničkog samoviđenja: osvećenja, crkvene slave, krštenja i venčanja. U Srbiji vodeći političari ljube ruku patrijarhu, a predsednica Hrvatske je sa oltara čitala Stari zavet. Sličan spoj poštovanja naročitog segmenta onostranog i evrofilije je i u drugim zemljama regiona okvir pravdanja domaćeg kapitalizma. Hrvatsku evrofiliju prate papa, majka Božja, Gotovina, antijugoslovenstvo, Tompson i domoljublje. Dok levica traži pravednu ekonomiju za sve, antikapitalizam zdesna traži otprilike ono što je nekada Dido Kvaternik zvao "ekonomija hrvatske krvi". Hrvatski zidovi boli pamte samo krv vlastite nacije, srpski i bošnjački takođe svoje. Nema antispomenika žrtvama nasilja vlastite nacije. Uz krv, gramatikom nacionalnog pamćenja dominira i čast koja zaboravlja mrlje nacionalne prošlosti. U pamćenju se zadržava samo ono što ne prestaje da boli (Niče), a žrtve daju sećanjima meru. U regionu tu ulogu imaju ne samo realne, nego i iskonstruisane, pripisane žrtve. U Srebrenici ih je sve više, Jasenovac je poodavno najveći srpski podzemni grad, a ritualizovano sećanje na Vukovar, kako je zapazila Tamara Banjeglav, ima složenu ulogu: tiče se i položaja Srba u današnjoj Hrvatskoj i srpsko-hrvatskih odnosa, a ne samo hrvatske žrtve.

U regionu se identitet pojedinca konstruiše negativnim razgraničavanjem, ali ne više od klasnog rivala, nego od Drugoga kao inovernog i antinacionalnog negativca. U građanskom ratu na Balkanu 1990-ih etnokonfesionalni identiteti su kao antiteza internacionalističkoj levici ubrzali zaokret ka kapitalizmu. U pozadini elastičnih tržišnih sloboda neoliberalizma stoje tvrdi etnocentrični poreci pripadanja kao okvir novih pojmova.

Neduznost vlastite grupe prevladuje se na dzelatate iz druge grupe. Nema produktivnog dijaloga izmedu onih koji se ne cuju. Hrvati i danas znaju samo za Vukovar, Srbi za Kosovo, a Bošnjaci za Srebrenicu. Još uvek nema ozbiljnijeg pokušaja dijaloškog sećanja koje bi postupno moglo da formira zajedničko istorijsko znanje o promenljivosti žrtva – dželat konstelacija. Nema tolerancije izmedu sećanja na Vukovar, onoga na izgon Srba iz Hrvatske i zločina u Srebrenici. Zato što nema samorefleksije ove vrste, ali i zato što nema negativnog nacionalnog sećanja uopšte, zidovi boli ne podsećaju na počinjene, nego samo na pretrpljene zločine. U nacionalističkoj nervnoj groznici nema kritičkog nego samo slepog patriotizma. To je vodeći pojam. A kod slepog patriotizma nema mesta antispozneniku. Naprotiv, domišlja se klasično samouzdzivanje i monumentalizuje vlastita patnja. Nerefleksivni etnocentrizam je struktura svakog nacionalizma i šovinizma.

Kako novi borbeni etnički identiteti pravdaju kapitalizam? Posredno, ali uspešno. Odavno je uočeno da je klasna solidarnost smetnja nacionalnoj. Da bi se otklonila treba prognati neke remetilačke pojmove. Prvi je na udaru pojam antagonizam jer uopštava nepomirljive razlike na štetan način time što narušava etničku homogenost, cepa naciju i ruši konzervativni ideal da se nacija složi, umnoži i oboži. Iako i unutar homogene nacije ima sirotinje i tajkuna, lopova i poštenih, nema klasnih neprijatelja. Podela na patriote i izdajnike nije antagonistička nego moralistička. Surogat nove emancipacije je represivna tolerancija tržišta i ekonomija nacionalne krvi. Neoliberalizam i nacionalizam se slažu u izuzimanju pojma antagonizam kod istraživanja sukoba unutar države i nacije. Antagonizam nije sukob različitih neekonomskih identiteta nego ekonomskih grupa. Čim je klasna solidarnost iščezla planuli su sukobi zakavženih nacionalnih pravdi 1990-ih. U etnoliberalizmu pravda se nacionalizuje i deekonomizuje. Kod nacionalne pravde ključna je solidarnost unutar nacije, a regulisanje međunacionalnih odnosa ne podleže socijalnoj pravdi. Pobornici nacionalne solidarnosti zagovaraju etiku “dovoljnog posedovanja”, a trpljenje i uzdržavanje jeste poželjno zarad višeg dobra, ali ne građanske nego nacionalne države. Rečju, pojam pravde se na novi način definiše. Kako?

“Hrvatska lisnica u hrvatskom džepu” ili analogne srpske i slovenačke parole jesu kriteriji nacionalne socijalne pravde i sunarodničke solidarnosti koja u ratu nije osuđivala pljačku pripadnika drugih nacija. Pravda ne iskazuje interes većine, ponajmanje one siromašne, nego interes moje nacije. Homogenizuje nas tek prioritetni nacionalni interes, dok govor o klasnoj nejednakosti

antagonizuje i slabi naciju. Operativno gledano, pravedna su sva sredstva koja integrišu naciju: svetla prošlost, vera, mitovi. Ako se tome doda banalni argument svih nacionalista o potrebi ispravljanja istorijske nacionalne nepravde iz prošlosti, a što je moguće samo slogom i jedinstvom, onda je neutralizacija socijalne pravde još potpunija.

Dalje, kritika socijalnih nejednakosti je oslabljena i otuda što realne granice pravde u kapitalizmu zamagljuje i božja pravda. U sistemu oslobođenog tržišta lišenog ekonomske solidarnosti ljubav prema bližnjem nadoknađuje religija nudeći istu na nebu. Popovi su na slavama tajkuna, nema ih na štrajkovima, a tajkuni su ktitori novih crkava. Za razumevanje ove veze nije potrebna velika teorija, obrazac saradnje je pragmatičan. Popovi osveštavaju liberalno pravo jačega, koje je ponovo steklo ponosno ime i adresu na zemlji, nudeći onostrani surogat jednakosti: eksploatišite, ali pomažite crkvu. Teološki rečeno, velika bi bila nevolja da stado počne da sumnja u pastire. Zauzvrat kapital pere eksploataciju donacijama crkvi. Danas je crkva aktivna poluga pravednija kapitalizma za razliku od socijalizma gde božja pravda nije bila saveznik svetovne. Nekada je prigovor da je onostrana pravda fiktivna imao veću težinu nego danas. Štaviše, kao ozbiljan dokaz slabosti socijalističke pravde danas se uvažava i to što u socijalizmu bog nije dobijao ono što je zasluživao, iako svi današnji antikomunisti ne misle da je bog stvorio svet za šest dana. Transeutno gledano, kritiku neba treba iznova preusmeravati u kritiku zemlje.

/ Diskurs slepog patriotizma

Dakle, naporedo sa novim globalnim, javljaju se i novi nacionalni herojski pojmovi moći. U Hrvatskoj je danas Domovinski rat borbeni pojam istoga ranga kao što je nekada bila antifašistička Narodnooslobodilačka borba u socijalističkoj Jugoslaviji. Kod oba pojma se ne radi samo o sećanju i poštovanju žrtava nego i o moći. Domovinski rat je osigurač državne nezavisnosti hrvatskog kapitalizma, a Narodnooslobodilačka borba je podržavala moć višenacionalne socijalističke Jugoslavije. Iako su vizije poželjnog društva suštinski različite, u oba slučajaja je heroizacija bila snažna osnova moralizacije diskursa u čijem su jezgri bili ovi borbeni pojmovi. Ali u sadržinskom pogledu je etnizirani hrvatski diskurs o Domovinskom ratu mnogo bliži savremenom oslobodilačkom albanskom diskursu na Kosovu nego internacionalističkom komunističkom

antifašističkom diskursu. Nije reč o dalekoj i slučajnoj sličnosti kod moraliziranja borbe i žrtava Albanaca i Hrvata nego o bitnoj unutrašnjoj srodnosti hrvatskog i albanskog kohezivnog pojma oslobođenja. Ne radi se samo o tome da su Oslobođilačku vojsku Kosova podržavali Hrvati i da su se u redovima Zbora narodne garde borili i Albanci nego i o otporu istim neprijateljima centriranim oko “velikosrpske agresije” i o sadržinski srodnoj iracionalnoj mitizaciji oslobođilačkog uspeha – islamizacijom (albanskih belih džihadista) i katolizacijom hrvatskih branitelja.

U političkoj kulturi regiona hegemon je diskurs slepog patriotizma centriran oko pojmova patriota, izdajnik i žrtva. Hrani se kritikom izdajničkog mondijalizma i interkulturalnosti. Mera slepog patriotizma je apologija nacionalnog interesa (“moja nacija je uvek u pravu, uvek se branila nikada napadala, uvek je oslobađala nikada osvajala”), dok je mera kritičkog patriotizma demonumentalizacija lažne nacionalne slave. Dalje, slepi patriotizam jeste naročita grupna samosvest koju spaja slična zabluda o vlastitoj neuporedivoj slavnoj i žrtvenoj prošlosti, ali i zajednička mržnja prema susedima. Održava se tako što se povremeno planski izoštrava podvlačenjem razlike od krvoločnog suseda, podsećanjem na njegove zločine i hrabrenjem da Mi nismo takvi. Dželat je drugi, naš identitet je žrtveni. Još više od toga, moja nacija nije obična, nego neosvećena žrtva. To je moralni fanatizam stada koji se raspiruje odozgo insceniranim sećanjem na patnju vlastite nacije i poji se rdavim Drugim. Mržnja je slana voda koja još više podstiče žeđ, iracionalni grč za identitetom moralno nadmoćne žrtve. Za političare to je idealno stanje jer se ekstatična mržnja uvek može vešto kanalisati. Što je ekstaza žešća to joj je i politički potencijal izdašniji. Slepí patriotizam se meri slogom u mržnji, a izdajnici su oni koji nedovoljno mrze. Drugim rečima, na delu je sekundarni šovinizam. Hrvate razjaruje podsećanje na Jasenovac, a Srbe Srebrenica. Gledano odozgo to je zadah palanke lišene samosumnje koja nikada nije kadra da kaže “ne dopada mi se Drugi zato što mu nisam dorastao”. Za nacionaliste je to nemoguć iskaz jer ako se tako nešto kaže nastaće zabuna. To je opasna samosumnja koja je svuda u regionu definisana kao izdaja. Dalje, to je skučenost i glupost žablje perspektive jer moralni imperativ neosvećene žrtve, koji se pravda tobožnjim hrišćanskim praštanjem, dodatno sugerira sunarodnicima da je pravda izostala. Praštam, dakle žrtva sam. Ovaj refren horskog disciplinovanja nacije jednako je prisutan na grobljima i na jubilejima pobeđe. Ekstaza slepog patriotizma svakog leta redovno eksplodira u regionu, pa se posle toga malo smiri. To su

ciklusi buđenja naroda. Red mrtvih, pa red živih, faza saradnje, faza tanatopolitike. Jedna drugu priprema.

Ako bi se pomenuti pojmovi zgusnuli u diskurs, moglo bi se reći da je reč o cikličnoj nazadnoj kulturi sećanja. Suočiti se sa njom jeste samo nagoveštaj i prvi korak u objašnjenju paradoksa zašto je prošlost uprkos protoku vremena sve ubitačnije oružje. Treba jasno reći da je to samonadmudrivanje, barijera kritičkom samoviđenju. Nezaboravom naših žrtava kao municijom protiv istog njihovog nezaborava. Nikada se ne kaže “vaši dželatini nisu dorasli našim dželatima” nego uvek “vaše žrtve nisu dorasle našima”. U suštini je reč o neodraslom mišljenju. To je samoosakaćivanje i zarobljavanje u mržnji. Voli se i mrzi bez nijansi (u regionu u julu i avgustu), a sve po zakonu spojenih sudova. Kada mržnja podgreva poštovanje žrtava samo zato što su neosvećene na delu je izopačeno samoštovanje. Osvećena žrtva se manje poštuje. Politici su potrebni neosvećeni grobovi. Gnev koji se raspljuje sa komemorativnih govornica nije samo periodično samozaslepljivanje nego trajna slepa mrlja patriotizma. Hrani se strahopoštovanjem prema nenatkriljivom zločinu nad nama. Tiranija osećanja bez nijansi. U njoj se nikada ne vidi da je osnova prosvetljenog sećanja sumnja u sve one koji nam nameću ova mutna sočiva. Kroz njih se ne razaznaje da sumnja u režisere komemoracija slepog patriotizma nije izdaja nego, naprotiv, privilegija onih koji se trude da se izdignu do horizonta sa kog tragedija prestaje da bude tragedija i gde puca vidik na to da je politička upotreba nacionalne sapatnje neiscrpna osnova biznisa. To je sinergija neoliberalizama i nacionalizma.

Kako problematizovati diskurs pomenutih pojmova? Za početak čuvati se nametnutog osećanja da pripadamo grupi koja je žrtva. A to znači biti vrlo izbirljiv pred vašarskim kič šarenilom borbenog palanačkog sećanja u regionu. Nije to nikakvo povlačenje, ni defetizam ni mazohizam, nego ljubomorno čuvanje nezavisnih uslova slobodnog rasuđivanja lišenog uticanja hora koji sudi krvožednom Drugom. Pred apsurdom neprekinutog komemorativnog ratovanja treba ćutati. Ne treba se pridruživati osudi genocidnih suseda koji su ne manje opijeni vlastitom antigenocidnom rečitošću. Od raznih izmišljača prošlosti ne treba se braniti vlastitim protivmaštanjem. Ne pomaže. Treba se setiti upozorenja da važna reč izlazi iz ćutanja.

U regionu je hegemonia politička ekonomija nacionalnog groba kao svojevršni surogat socijalne pravde. Srebrenica, Vukovar i Jasenovac jesu strateški osavremenjena mesta sećanja. Iako političari ponavljaju “Nikad više” ova

strateška sećanja jačaju i nacionalizme. Zašto? Ne zato što se u regionu nacija uporno shvata kao krunski nesmrtni politički kolektiv, nego otuda što se isti kolektiv hrani ponajviše smrću svojih pripadnika. Ne žale se usmrćeni ljudi, nego ubijeni Srbi, Hrvati, Bošnjaci i Albanci. Etnizirani grobovi i etnizirane crkve nisu samo maštovita istorija straha živih od smrti, nego i emotivna mesta integracije nacije i države. O raznim godišnjicama političari okupljaju narod oko svetlih grobova nacionalnih podvižnika ili oko masovnih raka sunarodnika. Države u regionu uporno koriste teške simbole nasilne smrti i stvaraju kolektivne emotivne grupe ubijenih sunarodnika, realne i i konstruisane. To su borbeni pojmovi i ubilački identiteti.

Kako ih menjati? Demonumentalizovati prošlost pamćenjem koje bi beležilo ne samo pretrpljene nego i počinjene zločine vlastite grupe. Negativno je pamćenje ono koje pamti i džellate iz naših redova, a ne samo naše žrtve. Nema ga. Otkrivanje masovnih grobova i masakra služi za revanšističko namirivanje računa i za reviziju prošlosti. Sećanje u regionu je asimetrično jer na svim stranama naši dželatiti tonu u zaboravu, dok naše žrtve čuvaju sećanje na trpljenje. Ova asimetrija ne može se eliminisati dogovorenim zaboravom prošlosti niti nadmetanjem oko obima patnje, nego samo prosvetljenim sećanjem. Kritičku istorijsku samorefleksiju treba razlikovati od identitetske kulture sećanja. Nažalost, domaće sećanje još posvećuje mrtve, ali ne prosvetljuje žive.

/ Zaključak

Pojmovna sinergija neoliberalizma i nacionalizma bitno je oslabila svest o represivnoj toleranciji kapitalizma i isticanjem nacionalne nepravde relativizovala socijalnu pravdu. Time je smanjila spremnost za ispravljanje socijalne nepravde. Neoliberalna pravda nametnula je vlastitu poželjnu viziju društva i pojedinca. Promenjen je ne samo položaj nego i samoviđenje pojedinca. Nacionalna pravda je u regionu postala surogat klasne pravde sa početkom "teorijskog ledenog doba levice" još od kraja 1980-ih, a eksplodirala je 1990-ih. Čim je potisnuta socijalna pravda, na druga vrata se vratila nacionalna pravda.

Progon pojmova umreženih oko diskursa socijalne pravde olakšava ne samo privatizaciju dobara, nego lagano zahvata i dublje slojeve samoviđenja pojedinca koji sebe sve više gledaju preduzetničkim i nacionalnim okom. Marksovski rečeno, fetišizam robe zahvatio je samoviđenje, pa se jedinke u

kapitalizmu sameravaju vlastitom uspešnošću na tržištu i nacionalnom solidarnošću. Prikazani novi pojmovi su ova nastojanja zgusnuli i normalizovali. Teorijski gledano, reč je o hegemoniji kulturalističke nad klasnom paradigmom, a pojmovnoistorijski o progonu antikapitalizma i internacionalizma. Svaka hegemonija epohalna svest zgusnuta je u borbenim pojmovima koji su inovacije, ali i okupacije.

TODOR KULJIĆ
**Conceptual Synergy Between Neoliberalism
and Nationalism**

Summary

In contemporary context of thinking about society the old concepts (such as Humanism, exploitation, social revolution) are being marginalised or removed, whereas new concepts (Transition, Transformation, Social exclusion) are being promoted. Both the concept and discourse on justice have been changed. It is no longer social justice that is at the centre of new discourse – but a combination of social justice and market based neoliberal unlimited acquisition. The article focusses on this proces in the Western Balkans, where we see a rather specific synergy between neoliberal and nationalist semantics, which are interlinked in their acting. The key concepts and discourses of both of these currents serve to normalize the economy based on profit and the economy based on “national blood”.

KEYWORDS: *Expulsion of Concepts, Neoliberalism, Semantic Revolutions, Ethnoliberalism, National Justice.*